

ПІДПРИЄМНИЦТВО

УДК 334.02

Н. М. Гаращенко, В. В. Лавренко

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ РЕФОРМ

© Гаращенко Н. М., Лавренко В. В., 2017

Розглянуто інституціональні особливості функціонування малого і середнього бізнесу в Україні, виявлено обмежувальні чинники для реалізації його підприємницького потенціалу. Охарактеризовано інституційні фактори, що перешкоджають розвитку підприємницького середовища у контексті підписання Угоди про асоціацію з ЄС. Доведена необхідність розроблення державної політики підтримки малого і середнього бізнесу та запропоновано її пріоритети.

Ключові слова: малий і середній бізнес, підприємництво, підприємницький потенціал, інституційні чинники, конкурентоспроможність.

N. M. Harashchenko, V. V. Lavrenko

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

INSTITUTIONAL ASPECTS OF ENTREPRENEURIAL POTENTIAL OF SME IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

© Harashchenko N. M., Lavrenko V. V., 2017

Entrepreneurship in the modern economy serves to generate innovation. Encouraging entrepreneurship should be a priority of economic policy. The Association Agreement with the EU and part of it - a Complete and Comprehensive Free Trade Area- fundamentally change the rules of business and regulatory environment in the country. To solve the problems hindering SME realize the potential for using new market opportunities DCFTA should be developed effective policies to support SMEs, which have widely covered the spectrum of European integration context. The current challenges and key issues for SME development in Ukraine are corruption in various forms and manifestations; excessive business regulation and the lack of effective deregulation; SMEs lack of access to financial resources; lack of transparency and limited access to state and municipal resources and ineffective mechanisms to protect rights and interests; excessive tax burden; macroeconomic instability with limited access to financing and an unfavorable regulatory environment, including high administrative burden; low competitiveness; a significant proportion of SMEs that produce low value-added, high level of shadow economy. Accordingly, it is necessary to focus urgent priorities of the state policy in support of SMEs for solving these problems. Thus, there is sufficient reason to believe entrepreneurial potential unrealized due to institutional and other problems. The main institutional factors that prevent the formation and effective development of the business environment is asymmetry of information, the lack of clear legal standards that structure the activity of enterprises, targeting institutions responsible for creating the basic foundations of

business for non-market behavior rules, contradictory combination of institutions and their lack of sophistication, inconsistency formal and informal institutions, blurring property rights, excessive regulation of business activity. Preservation and restoration of entrepreneurship informal institute's component inhibits the formation and development of the institutional structure of a market.

Revealed that there are a number of problems of Ukrainian public institutions to be addressed, and that is enough reason for poor quality conceptual and strategic documents, lack of clear planning their implementation, coordination disturbances of public decisions with key stakeholders and formal attitude to the principles of good governance. Small business in Ukraine is the main tool an overall strategy for economic growth and structural reconstruction of the national economy. The problem of existing approaches to SMEs development' stimulation of is that their main focus is on supporting the new SMEs creation. While the issue of strengthening and developing of already existing small businesses received a very little attention.

To realize the potential of SMEs is an appropriate state policy with the involvement of researchers and practitioners who are experienced processing and analysis of the problems of the SME sector and some achievements have applied nature to stimulate the development of SMEs.

Key words: SMEs, entrepreneurship, entrepreneurial potential, institutional factors, competitiveness.

Постановка проблеми. Підприємництво у сучасній економіці виступає середовищем генерування інновацій, а останні є важливим чинником конкурентоспроможності та економічного зростання. Усвідомлення цього факту у розвинених країнах у 1980-х рр. змінило ставлення влади і суспільства до малого бізнесу і способів його підтримки. Малі підприємства, з якими раніше асоціювалися тільки високий ризик, ресурсна обмеженість й адміністративний тиск з боку держави та крупних конкурентів, стали розглядатися як найважливіше джерело економічного зростання. Стимулювання підприємництва перетворилося в один з основних пріоритетів економічної політики. У цьому контексті наукового опрацювання потребує проблема використання підприємницького потенціалу малого і середнього бізнесу на фоні євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Угода про асоціацію з ЄС та її частина – повна і всеохопна зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) – фундаментально змінять правила бізнесу та регуляторне середовище у країні. Ці зміни вплинуть не тільки на експортерів в країнах ЄС, але на усі суб'єкти підприємницької діяльності, тому що національне середовище бізнесу має бути також приведене у відповідність до стандартів ЄС. Ці зміни можуть стати серйозними викликами для суб'єктів МСБ, які потребуватимуть вдосконалення навичок та більших фінансових ресурсів для адаптації до них. Для вирішення проблем, що заважають представникам МСБ реалізувати свій потенціал щодо використання нових ринкових можливостей ПВЗВТ, щоб уможливити їх зростання та розвиток, має бути розроблена ефективна політика підтримки МСБ, яка б охоплювала спектр питань євроінтеграційного контексту.

При цьому потрібно зазначити, що аналітичних документів, які стосуються дослідження впливу Угоди про ПВЗВТ на розвиток МСБ в Україні, особливо таких, що розроблені після введення її в дію, не багато [1–3], вони розглядають тільки окремі питання, і немає жодного, який був би підготовлений з метою визначення необхідних завдань держави щодо підтримки МСБ у зв'язку з імплементацією ПВЗВТ. Є звіти за дослідженнями впливу ПВЗВТ на Україну, Грузію та Молдову (у грудні 2015 р. стосовно викликів та можливостей для МСБ, та у грудні 2016 р. – щодо впливу загалом), підготовлені відповідно Європейською бізнес-асоціацією [4] та the Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw) and Bertelsmann Stiftung [5]. Також існує документ, підготовлений за підсумками дослідження, здійсненого на початку 2016 р. перед проведенням у квітні референдуму у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію за ініціативи

Транснаціонального інституту Нідерландів – аналітичний огляд “Очікуваний вплив Угоди про асоціацію між ЄС та Україною” [6]. В останньому можливості та виклики для сектору МСБ України у зв’язку з підписанням Угоди про асоціацію описано та аргументовано.

Постановка цілей. Дослідження складових сучасної підприємницької теорії у частині підтримки та розвитку малого і середнього бізнесу зумовлює необхідність постановки у межах цієї роботи таких цілей:

по-перше, аналіз сучасного рівня розвитку МСБ, його характеристик та особливостей;

по-друге, дослідження важелів впливу державної підтримки МСБ для сприяння відповідності бізнесу європейським стандартам і новим умовам.

Виклад основного матеріалу. У міжнародних бенчмаркінгових дослідженнях для аналізу підприємницького потенціалу та диспропорцій, що існують у певному регіоні або країні, використовують порівняльні оцінювання підприємницьких намірів населення та реалізованого внеску МСБ у різні сектори економіки. Значення цих показників в Україні демонструють наявність істотного розриву між підприємницьким потенціалом й рівнем його використання. Дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України [7, с. 16], свідчать про те, що 30,5 % респондентів бажали б розпочати свій власний бізнес. Згідно з Індексом підприємницького настрою (Amway Entrepreneurial Spirit Index, AESI), в Україні частка людей, які хотіли б відкрити свою справу, у 2015 році становила 42 % [8]. Такі значення є загалом доволі високими і корелюють із світовим рівнем. У той самий час, за результативністю участі МСБ в економічних процесах наявне значне відставання. Зокрема, частка МСБ у зайнятості в ринкових секторах економіки (крім банків, фермерських господарств, бюджетних організацій), не перевищує 30 %, а частка МСБ в зайнятості у переробному виробництві, що є індикатором розвитку кластерів, становить до 12 %. Для порівняння зазначимо, що у Південній Кореї ці показники становлять 85 і 77 %, відповідно. Ці низькі результати значною мірою можна пояснити несприятливим бізнес-кліматом для МСБ.

Розвиток МСБ у контексті ПВЗВТ потребує державної підтримки як для сприяння відповідності бізнесу європейським стандартам і новим умовам, так і для позитивного сприйняття змін і усвідомлення перспектив. Обґрунтування стратегічних заходів з боку держави потребує паралельної розробки плану їх імплементації, тому що йдеться про значний обсяг витрат та серйозну перебудову великої кількості операційних процесів з врахуванням як можливостей ПВЗВТ, так і протидії викликам. Відсутність результатів може вплинути на погіршення економічних результатів в країні, що, своєю чергою, може призвести до нових політичних викликів.

Серед причин цих вад провідну роль відіграють неналежні підходи до формування концептуальних державницьких документів. У результаті унеможливується повноцінна імплементація Угоди про асоціацію та ПВЗВТ. Тому необхідно спрямувати зусилля саме на забезпечення належного урядування, особливо в частині розроблення стратегічних документів держави, що створить передумови для ефективного використання технічної і фінансової допомоги за усіма іншими напрямками.

На наш погляд, серйозною проблемою сьогодні є відсутність належного науково-аналітичного обґрунтування реформ на шляху до імплементації ПВЗВТ, яке має спиратися на знання національної специфіки та процесів. Тому критичним є питання широкого залучення саме вітчизняної експертизи та її поєднання з досвідом тих іноземних експертів, які є носіями знань про кращі світові практики. Крім того, залучення до цього процесу тих експертних груп, які вже показали спроможність консолідації та мають у своєму складі науковців і представників галузей економіки з високою кваліфікацією, підніме на якісно інший рівень процеси реформування завдяки постановці актуальних питань на порядок денний, розробці якісних стратегічних документів, ефективній їх імплементації та моніторингу виконання.

За дослідженням Центру громадської експертизи (ЦГЕ) на запит Центру міжнародного приватного підприємництва (СІРЕ) у межах проекту “Впевнений бізнес – заможна громада”,

проведеним у кінці 2014 року [9], експертне середовище¹ актуальними викликами та ключовими проблемами розвитку МСБ визнає корупцію у різних формах і проявах; надмірне регулювання підприємницької діяльності і відсутність ефективної дерегуляції; відсутність доступу МСБ до фінансових ресурсів. При цьому представники бізнес-об'єднань вважають існування корупційної практики за взаємодії підприємців із публічними органами влади різних рівнів, нерівноправність відносин суб'єктів МСБ та органів публічної влади найгострішою з означених вище проблем розвитку МСБ. За даними індексу глобальної конкуренції (2014 р.), корупція є найістотнішою проблемою для розвитку бізнесу в Україні. Ця проблема тісно корелює з проблемами обмеженості та непрозорості доступу до державних та комунальних ресурсів та неефективність механізмів захисту їхніх прав та законних інтересів. Бізнес-асоціації зараховують до особливо критичних ще одну проблему – наявність надмірного податкового тиску.

В іншому документі “На шляху до сучасної державної політики у сфері малого та середнього бізнесу в Україні”, опублікованому на основі досліджень VEBerlinEconomicsGmbH (за підтримки Фонду Фрідріха Науманна за Свободу) [10], визначені такі основні перешкоди для розвитку МСБ, орієнтованого на зростання: макроекономічна нестабільність з обмеженим доступом до фінансування та несприятливе регуляторне середовище, зокрема, високий адміністративний тиск. Крім того, необхідно додати й специфічні характеристики МСБ, які склалися історично в результаті недостатньо ефективної економічної політики з боку держави, – низька конкурентоспроможність, значна частка МСБ, що виробляють продукцію з низькою доданою вартістю, високий рівень тінізації підприємницької діяльності. Під час аналізу рівня конкурентоспроможності МСБ необхідно враховувати, що є галузеві та секторальні (за сферою діяльності) особливості, коли МСБ стають конкурентоспроможними, якщо досягають певного розміру. Лише розуміючи ці особливості, можна сформулювати державну політику і вона повинна мати галузевий характер. Теорія конкуренції доводить, що конкурентна боротьба і змагання відбуваються тільки в продуктово-галузево-споживчому полі, тому вплив повинен відбуватися прицільно, за пріоритетами промислової (індустріальної) політики держави.

Проблема значної частки МСБ, що виробляють продукцію з низькою доданою вартістю, тісно пов'язана з конкурентоспроможністю. Тільки запуск суперництва на інноваційній ниві, коли інноватори з сектору МСБ “кидатимуть” виклик великим компаніям, змушуючи їх також включитися у таке інноваційне суперництво, зможе цю проблему вирішити.

При цьому загальносвітова практика довела, що об'єднання підприємців можуть сприяти формулюванню і артикуляції суспільного запиту на вирішення тих чи інших проблем, програми технічної допомоги здатні надати певні ресурси та забезпечити залучення міжнародного досвіду щодо вирішення питань, але тільки експерти, залучені об'єднаннями підприємців чи державними установами, здатні сформулювати реальні програми та алгоритми, законодавчі ініціативи. У практиці державного управління розвинених країн при державних структурах створюють спільноти практиків та експертні мережі, і повною мірою використовують інструменти управління знаннями для використання науково-експертного потенціалу для виконання завдань. Відповідно, на вирішенні цих проблем повинні бути зосереджені першочергові пріоритети державної політики у сфері підтримки розвитку МСБ, якими експерти визначили дерегуляцію та подолання корупції, а от самі бізнес-об'єднання такими пріоритетами назвали, крім дерегуляції та подолання корупції, податкову реформу, вирішення проблеми пільгового кредитування, створення системи підтримки розвитку МСБ з боку держави. Для цього потрібно глибоко розібратися, що таке МСБ в Україні, і можливо, це дасть змогу обрати правильну філософію і покласти її в основу стратегії.

Наприклад, з матриці видів МСБ [складено на основі 10] (таблиця) за ознаками: 1) законодавчо визначеного статусу (ФОП, мікропідприємства, малі підприємства та середні, а

¹ До експертного середовища у межах опитування, що цитується, увійшли: державні органи влади, служби та агентства, аналітичні центри та громадські ініціативи, міжнародні та національні бізнес-об'єднання, міжнародні організації та проекти технічної допомоги, незалежні експерти та місцеві органи влади.

якщо будуть прийняті зміни до Податкового кодексу (проект яких зараз обговорюється), то й фізична особа, яка здійснює індивідуальну трудову діяльність без права найму інших осіб); 2) за характеристиками ведення діяльності (бізнес для прожитку, фрілансери, “застрягли” компанії, інноваційні зростаючі компанії, псевдосамозайняті можна визначити, на стимулювання яких тенденцій та пригнічення інших має бути переважно направлена державна політика.

Матриця видів МСБ

Суть та цілі діяльності		Інд. Труд. діяльність	ФОП	Мікропідприємство	Мале підприємство	Середнє підприємство
Бізнес для прожитку	Генерування доходу, достатнього для особистого проживання	X	X			
Фрілансери	Самозайняті з немасштабованою бізнес-моделлю	X	X			
“Застрягли” компанії	Компанії, які можуть зростати, але не зростають через брак бажання або бар’єри				X	X
Інноваційні зростаючі компанії	Масштабовані та такі, що прагнуть і можуть зростати компанії			X	X	X
Псевдосамозайняті	1) приватні підприємці, але по суті співробітники компаній (зменшують податковий тягар компаній) 2) фіктивна самозайнятість – не мають наміру формувати бізнес, просто ухиляються від сплати податків на доходи та сплати ЄСВ 3) податкове шахрайство та відмивання грошей		X			

З урахуванням того, що псевдосамозайняті становили 38 %, застрягли та інноваційні компанії – 5 %, а бізнес для прожитку та фрілансери – 57 % від кількості усіх підприємств за 2014 рік, напрашується висновок про необхідність структурних змін у секторі МСБ під впливом державної політики.

Корупційні питання в секторі МСБ можна розглядати через призму не тільки того, що вноситься на порядок денний бізнесом (примус суб’єктів сектору МСБ до корупції з метою уникнення (зменшення) адміністративного (чи іншого) тиску, який їм загрожує), але й під кутом зору недобросовісності самих суб’єктів МСБ для отримання переваг над конкурентами через коруптування чиновників. Це породжує і фіктивну самозайнятість для відмивання грошей для хабарів, і впливає на можливості зростання добросовісних компаній та підприємців. Державна політика повинна передбачати заходи щодо подолання таких явищ.

Враховуючи порівняння сектору МСБ в Україні та в інших країнах, у яких бізнес для прожитку та псевдозайнятість не є такою значною проблемою, як в Україні, та в яких більша частина компаній виростають із середніх розмірів та перетворюються у великі, доцільно вивести державну політику щодо середніх підприємств за межі цієї стратегії, тому що їхня поведінка (ринкова) є одноріднішою у межах цього класу підприємств, більше наближеною до великих компаній і значущішою щодо реалізації індустріальної політики держави (за умови, що вона існує).

Отже, є багато підстав вважати підприємницький потенціал в Україні нереалізованим з причини інституційних та інших проблем. Основними інституційними факторами, що перешкоджають становленню та ефективному розвитку підприємницького середовища, на нашу думку, є асиметрія інформації, відсутність чітких правових норм, що структурують діяльність підприємств, орієнтація інститутів, що відповідають за створення базової основи підприємництва на псевдоринкові правила поведінки, суперечлива комбінація інститутів та їхня недостатня розвиненість, неузгодженість формальних та неформальних інститутів, розмитість прав власності, надмірна регламентація підприємницької діяльності. Збереження та відтворення неформальної складової інституту підприємництва гальмує становлення та розвиток інституційної структури ринкового типу.

Крім того, ситуація погіршується тим, що існує багато проблем державних інституцій України, які потребують вирішення, і які є причиною доволі низької якості концептуальних та стратегічних документів, відсутності чіткого планування їх імплементації, порушення процесу узгодження державних рішень з ключовими стейкхолдерами та формального ставлення до принципів належного урядування. При цьому громадянське суспільство ще не напрацювало достатніх важелів впливу на процеси управління в країні, щоб вимагати належного їх здійснення.

До важливих питань потрібно зарахувати соціальні аспекти і податкове регулювання, інструменти розвитку відносин між МСБ та великими підприємствами, способи “заохочення” бізнесу до займання неприбутковим чи “нецікавим”, але важливим для економічної, екологічної, соціальної сфер у державі. Крім того, постіндустріальна економіка вимагає сучасніших підходів до ведення господарської діяльності та використання новітніх управлінських інструментів. Саме тому потрібно говорити про створення таких механізмів сприяння розвитку МСБ, в основі яких лежить спрощення доступу до інформаційних ресурсів та експертних знань, використання методологій управління знаннями, соціальних технологій та нових методів проектного управління, засобів е-комерції та технологій дистанційного навчання і консультування тощо.

Подолання низької освіченості з питань ведення підприємницької діяльності та низького рівня податкової культури повинні, на наш погляд, стати пріоритетами державної політики у сфері МСБ, тому що їх зростання вплине і на стан демократизації суспільства. Адже ті, хто уникає сплати податків, не відчують “морального права” вимагати від держави раціонального використання податкових надходжень та звітування за кожну витрачену копійку.

Державне регулювання націлене на задоволення інтересів різних груп стейкхолдерів, і ці інтереси можуть не збігатись з інтересами власників (менеджменту) компаній. Тому це скоріше збалансованість щодо задоволення інтересів ключових стейкхолдерів під час регулювання бізнес-середовища (працівники, споживачі, держава, місцеві громади і власники підприємств), а не ефективність.

Малий бізнес в Україні є основним інструментом загальної стратегії економічного зростання та структурної реконструкції національної економіки. На думку Я. А. Жаліла, МБ повинен виконувати функції структуроутворювального елемента сучасної ринкової економічної системи України, засобу подолання її структурної недосконалості та диспропорційності тощо. Підприємництво у сучасних економічних умовах повинно стати системою вбудованих регуляторів, які зможуть адекватно реагувати на сигнали ринку, формувати ефективні приватні економічні стратегії, через які у влади з’являється можливість застосовувати традиційні регулятори економічної стабілізації.

Проблема відомих підходів до стимулювання розвитку малого підприємництва полягає у тому, що основна їхня увага зосереджена на стимулюванні утворення нового малого бізнесу, у той час, як питанню укріплення і розвитку підприємств малого бізнесу, які вже працюють, приділяється мало уваги.

Потрібне активне сприяння формуванню як сфері пропонування послуг МСБ, так і сфері попиту на такі послуги, тобто формуванню власне інституту підприємництва. Треба зважати на те, що процес становлення підприємництва, його активізація в Україні були викликані політичними методами, а не історичною зумовленістю чинників і подій, що іманентно розвиваються в суспільстві. Принципи та суть нового ринкового інституту не одразу проникали у свідомість пере-

важкої більшості населення, оскільки він виник не еволюційним шляхом, а внаслідок змін в устрої життя, ціннісних орієнтацій, традицій тощо. Враховуючи такі передумови, реформування суспільно-економічного життя залежало від компетенції політичного керівництва країни, співвідношення політичних сил. Іншою особливістю стало те, що розвиток малого та середнього підприємництва відбувався зусиллями суб'єктів господарювання, тобто ініціативою знизу, а одним з механізмів виникнення великого бізнесу є обмін влади на власність. В Україні малий і середній сектор підприємництва не розвинувся достатньою мірою, оскільки самі приватизаційні процеси та трансформація інституту власності відбувалися не відповідно до інтересів розвитку вітчизняної економічної системи, а відповідно до інтересів корпоративних структур.

У моделях поведінки підприємств в економіці централізованого планування і в умовах трансформаційної економіки ринкового типу простежуються тенденції наступності, а саме: опортуністичний характер реакції вітчизняних підприємств на економічні реформи й, зокрема, на перехід до широкомасштабного застосування нетрадиційних методів адаптації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Для реалізації потенціалу розвитку МСБ повинна бути розроблена відповідна державна політика із залученням тих науковців та практиків, які мають великий досвід опрацювання та аналізу проблем діяльності сектору МСБ, а також певні здобутки прикладного характеру щодо стимулювання розвитку МСБ. Залучення наукових напрацювань вітчизняних вчених, а не тільки зовнішніх експертів, які можуть не розуміти специфіку країни, а також впровадження механізмів обговорення окремих елементів такої політики з практиками та представниками інтересів МСБ через механізми публічно-приватного діалогу, що передбачає розроблення та оприлюднення дорожньої карти здійснення такого стратегічного процесу, дасть змогу значно підвищити якість вихідного документа.

1. *Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine. Joint Working Paper. – No. 2016-12, December 2016 in cooperation with BertelsmannStiftung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-p-4111.html>.* 2. *The expected impact of the EU-Ukraine Association Agreement, The Transnational Institute (TNI), 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tni.org/en/publication/the-expected-impact-of-the-eu-ukraine-association-agreement>.* 3. *Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: економічні виклики та нові можливості : наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В. М. Гейця та чл.-кор. НААН України Т. О. Осташко; НАН України, ДУ “Ін-т екон. та прогнозів. НАН України”. – К., 2016. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ief.org.ua/docs/sr/293.pdf>.* 4. *DCFTAs: Challenges and Opportunities for SMEs/ Georgia, Moldova and Ukraine/ General Report by Yuliya Vengerovych (EBA Ukraine), Zviad Eliziani (IBDIPC Georgia), Sergiu Mihailov (ProCoRe Moldova) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.eap-csf.eu/assets/General%20report_DCFTAs-Challenges%20and%20Opportunities%20for%20SMEs_GE_MD_UA.pdf December 2015.* 5. *Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine Amat Adarov and Peter Havlik [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-dlp-4111.pdf>.* 6. *The expected impact of the EU-Ukraine Association Agreement, The Transnational Institute (TNI), 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tni.org/en/publication/the-expected-impact-of-the-eu-ukraine-association-agreement>.* 7. *Обзор инновационного развития Украины / Европейская экономическая комиссия ООН. – Женева: Издание ООН. – 2013. – 142 с.* 8. *Глобальне дослідження Amway про підприємництво 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.amway.ua/files/2016/06/AGER-2015_UKRAINE_presentation_UA.pdf.* 9. *Розвиток малого і середнього підприємництва в Україні: проблеми, потреби, перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://regert.net/uploads/attach-395-8119369554.pdf>.* 10. *На шляху до сучасної державної політики у сфері малого та середнього бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://fnst.org/sites/default/files/uploads/2016/08/09/smeinukraineukrfinal.pdf>.*